

УДК 342:731

DOI [HTTPS://DOI.ORG/10.51989/NUL.2026.3.6](https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.6)

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ДОКТРИНИ ЮРИДИЧНОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СУМЛІННУ ВІДМОВУ

Шеляженко Юрій Вадимович,

orcid.org/0000-0003-3101-3878

доктор філософії у галузі права,

директор Приватної наукової установи «Інститут миру і права»

У статті представлено критичний аналіз останніх наукових публікацій з тематики юридичного захисту права людини дотримуватися релігії чи переконань (сумлінної відмови), які об'єктивно унеможливають виконання військового обов'язку, з точки зору конституційних і міжнародно-правових зобов'язань України та у контексті офіційних доповідей Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів з прав людини Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та Європейської Комісії. Виявлено, що сукупність наукових знань про сумлінну відмову як правове явище в українській юриспруденції перебуває на стадії початку формування наукової доктрини. Під час формування наукової доктрини окреслилися такі напрямки розвитку, як конституційно-правове обґрунтування необхідності альтернативної невійськової служби у воєнний час, розвиток концепції невійськового захисту Вітчизни, розмежування кримінально караних діянь проти встановленого порядку виконання військового обов'язку і несення військової служби із правомірними діями щодо дотримання та сповідування сумлінної відмови. Як у науковій доктрині, так і на державному рівні росте розуміння того, що захист права на сумлінну відмову не суперечить, а відповідає національним інтересам і альтернативна невійськова служба може бути частиною всенародних зусиль із захисту України від російської агресії. Більшість дослідників приходять до висновків про необхідність внесення змін до законодавства для юридичного захисту, в тому числі під час війни, права на сумлінну відмову як невід'ємної складової права на свободу релігії чи переконань у його внутрішньому (*forum internum*) та зовнішньому (*forum externum*) аспектах відповідно до статей 24, 35, 64 Конституції України, статей 4, 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статей 9, 15 Європейської конвенції з прав людини, з урахуванням того, що у внутрішньому аспекті право дотримуватися сумлінної відмови є абсолютним і має захищатися державою та не може зазнавати втручання з боку держави, примус до зміни відповідної релігії чи переконань є неприпустимим, особливо коли йдеться про катування, жорстоке поводження та інші посягання на людську гідність, суворо заборонені за будь-яких умов Конституцією та міжнародними договорами України. Зрештою, оскільки сумлінні відмовники скоріше стануть мучениками, ніж солдатами, принцип верховенства права приписує не застосовувати до них військовий обов'язок, який їм неможливо виконати, адже закон не може вимагати неможливого (*impossibilium nulla obligatio est*). Перепонами для розвитку наукової думки залишається вплив протиправної судової практики, несумісних з принципом верховенства права доктрин, які обслуговували репресії тоталітарного комуністичного режиму проти віруючих та інакодумців, неготовність до об'єктивного наукового аналізу чутливих питань, в яких стратегічні комунікації сектору безпеки і оборони просувають далекі від конституціоналізму наративи, заперечення права на сумлінну відмову, яке нерідко підкріплюється міркуваннями про, нібито, декларативний та необов'язковий характер приписів Конституції та міжнародних договорів України, а також юридичних позицій договірних органів. Дослідники приділяють особливу увагу питанням балансування або узгодження приватних та публічних інтересів, необхідних реформ для припинення переслідувань сумлінних відмовників, перевірки обґрунтованості заяв про сумлінну відмову, функцій та організації альтернативної невійськової служби під час війни. Конкретної системи заходів для повної практичної реалізації та захисту права на сумлінну відмову у воєнний час ані дослідниками,

ані державними органами поки не розроблено, що зумовлює потребу в подальшому ґрунтовнішому вивченні цієї проблематики.

Ключові слова: свобода совісті, військовий обов'язок, релігійні переконання, перевірка щирості, альтернативна цивільна служба, невійськовий захист України, воєнний стан, російська агресія, ненасильницький спротив, репресії за віру, правовий нігілізм, авторитарна та демократична юриспруденція, запобігання катуванням, баланс приватних і публічних інтересів, конституціоналізм, верховенство права, євроінтеграція.

Sheliazhenko Yurii. The Development of a Scholarly Doctrine for the Legal Protection of the Human Right to Conscientious Objection

The article presents a critical analysis of recent scientific publications regarding the legal protection of the human right to hold religion or beliefs (conscientious objection) that make objectively impossible to fulfill military duty, viewed through the lens of Ukraine's constitutional and international legal obligations and in the context of official reports from the State Service of Ukraine for Ethnic Policy and Freedom of Conscience, the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, human rights bodies of the United Nations and the Council of Europe, and the European Commission. It is established that the body of scientific knowledge surrounding conscientious objection as a legal phenomenon in Ukrainian jurisprudence is in the initial stage of forming its scientific doctrine. During the process of formation, several developmental trajectories have emerged, including: the constitutional-legal justification for the necessity of alternative non-military service during wartime; the development of the concept of non-military defense of the Fatherland; and the delineation of criminally punishable offenses against the established order of military duty and military service in distinction from lawful actions caused by having and professing conscientious objection. Both within the scientific doctrine and at the state level, there is a growing understanding that protecting the right to conscientious objection does not contradict but rather aligns with national interests, and that alternative non-military service can be part of the nationwide effort to defend Ukraine against Russian aggression. The majority of researchers conclude that legislative amendments are necessary to legally protect, including during wartime, the right to conscientious objection as an integral component of the right to freedom of religion or belief in its internal (*forum internum*) and external (*forum externum*) aspects, pursuant to Articles 24, 35, and 64 of the Constitution of Ukraine, Articles 4 and 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights, and Articles 9 and 15 of the European Convention on Human Rights. This takes into account that, in its internal aspect, the right to hold a conscientious objection is absolute and must be protected by the state, cannot be subject to state interference, and coercion to change the respective religion or belief is impermissible, especially when it comes to torture, cruel treatment, and other abuses against human dignity that are strictly prohibited under any conditions by the Constitution and international treaties of Ukraine. Since conscientious objectors would rather become martyrs than soldiers, the principle of the rule of law requires not to impose on them a military duty they can't perform, because the law should not demand the impossible (*impossibilia nulla obligatio est*). Obstacles to the development of scientific thought remain, including: the influence of judicial practice that disrespects human rights; doctrines incompatible with the rule of law created in the past to justify repressions of the totalitarian communist regime against believers and dissidents; an unreadiness for objective scientific analysis of sensitive issues where strategic communications of the security and defense sector promote narratives very far from constitutionalism; and the denial of the right to conscientious objection, which is frequently reinforced by claims regarding the supposedly declarative and non-binding nature of the provisions of the Constitution and international treaties of Ukraine, as well as the jurisprudence of treaty bodies. Researchers pay specific attention to the issues of balancing or harmonizing private and public interests, necessary reforms to end the persecution of conscientious objectors, verification of the validity of conscientious objection claims, and the functions and organization of alternative non-military service during wartime. A concrete system of measures for the full practical implementation and protection of the right to conscientious objection in wartime has not yet been developed by either researchers or state bodies, which necessitates further, more profound study of these issues.

Key words: freedom of conscience, military duty, religious beliefs, sincerity verification, alternative civilian service, nonmilitary defense of Ukraine, martial law, Russian aggression, nonviolent resistance, repression for faith, legal nihilism, authoritarian and democratic

jurisprudence, prevention of torture, balance of private and public interests, constitutionalism, rule of law, European integration.

Включення у 2025 році до Дорожньої карти з питань верховенства права як однієї з ключових передумов відкриття офіційних переговорів про вступ України до ЄС питання забезпечення права на сумлінну відмову від військової служби під час воєнного стану, а також вимоги Європейської Комісії у звіті *Ukraine Report 2025* щодо запобігання притягненню до кримінальної відповідальності сумлінних відмовників відповідно до висновку Венеційської комісії актуалізували науково-правові дослідження з відповідної тематики.

Коли автор опублікував у 2021 році перше в Україні (що легко перевірити за допомогою Google Scholar; раніше цей термін вживався тільки самим же автором у виноскі до звіту про поїздку на наукову конференцію в Оксфорді за 2018 рік) дослідження, в якому вводився у обіг термін «сумлінна відмова» [1], важко було знайти вітчизняні джерела для цитування. Зараз ситуація краща, вже опубліковано низку ґрунтовних досліджень в «Українському часописі конституційного права» та «Праві України», в тому числі Сергія Рабіновича, Михайла Савчина, Галини Миронової, Ярослава Котилка та інших. Опубліковано і авторський переклад українською висновку Венеційської комісії, який у квітні 2025 року Конституційний Суд України (КСУ) приєднав до справи [2], та юридичні висновки *amicus curiae* для КСУ Сергія Рабіновича [3] та автора; у останньому, серед іншого, обґрунтовано необхідність вживання у відповідній юридичній термінології, в т.ч. у мові конституційного судочинства, українських відповідників англійських термінів *conscientious objection* (сумлінна відмова), *conscientious objector* (сумлінний відмовник/ця) [4, с. 7], з частковим урахуванням англо-українського глосарію правничих термінів у монографії «Про людські права» Сергія Головатого [5, с. 726]. На виконання Дорожньої карти з питань верховенства права Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) підготувала «Огляд чинного застосування

норм щодо права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою» (далі – огляд ДЕСС) [6]. Вячеслав Навроцький, Тарас Луцький, Олексій Авраменко та інші намагаються обґрунтувати правомірність притягнення до кримінальної відповідальності за релігійні переконання (сумлінну відмову).

Метою цієї статті є критичний аналіз з точки зору конституційних і міжнародно-правових зобов'язань України виявленого у публікаціях українських дослідників початку формування наукової доктрини юридичного захисту права людини на сумлінну відмову з особливою увагою до проблемних питань, прогалин, напрямків розвитку та перепон для розвитку наукової думки.

Цю статтю підготовлено в рамках виконання науково-дослідної роботи «Вивчення проблем, перспектив і технологій реалізації національних інтересів щодо захисту права людини на сумлінну відмову від військової служби і залучення сумлінних відмовників до альтернативної невійськової служби, включаючи управління цією службою, для мирного (ненасильницького) захисту України, забезпечення людської безпеки, національної злагоди і безпеки, міжнародного миру і безпеки» (Державний реєстраційний номер: 0125U003717).

Більшість дослідників звертають увагу на позитивний обов'язок Держави за частиною четвертою статті 35 Конституції України із заміни військового обов'язку альтернативною невійськовою службою у разі, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина. Сергій Рабінович зазначає також, що за юридичними позиціями Конституційного Суду України «право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави» (Рішення КСУ No 6-рп/2016, пп. 2.1 п. 2) і «внутрішній аспект права

на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (forum internum) є абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню» (пп. 4.2 п. 4 Рішення КСУ від No 6-рп/2016), та робить висновок: абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню, є право мати і приймати релігійні переконання, зокрема, й переконання пацифістського змісту [7, с. 58]. Натомість Т. Луцький та О. Авраменко характеризують відповідний припис Основного Закону як «декларацію свободи совісті» [8, с. 413], тобто, воліють розглядати як суто декларативну норму, яка за статтею 8 Конституції України є нормою прямої дії, що підкреслює ДЕСС у огляді правозастосування [6, с. 3].

С. Рабінович та М. Савчин також розглядають питання гарантування права на сумлінну відмову через призму балансування приватних і публічних інтересів, забезпечення «справедливого балансу між суспільними інтересами та правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою» (С. Рабінович) [7, с. 54], іншими словами, «слід визначитися із балансуванням приватних і публічних інтересів: таке залежить від конкретних обставин справи, зокрема щодо наявності достатньої правової підстави для проходження альтернативної невійськової служби та забезпеченням обороноздатності України шляхом виконання громадянами обов'язку захищати Вітчизну» (М. Савчин) [9, с. 17]. Водночас, Сергій Рабінович визнає, що суспільний інтерес із захисту України від злочинної загарбницької війни держави-агресора не обмежується комплектуванням Збройних Сил України, і зазначає: «Всенародний опір російським окупантам, захист життя та здоров'я мільйонів громадян, які щоденно стають жертвами атак на українські міста і села, потребують не тільки організації збройної відсічі ворогу на полі бою, а й здійснення інших суспільно важливих гуманітарних і безпекових завдань: будівництво й відновлення пошкодженого та знищеного майна, надання невідкладної медичної та іншої допомоги пораненим військовим та цивільним у прифронтових і тилкових

регіонах, внутрішньо переміщеним особам, ремонт пошкодженої енергетичної та дорожньої інфраструктури, розмінування, будівництво й обладнання укриттів тощо» [10, с. 8]. У огляді ДЕСС вказано, що виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни за статтею 65 Конституції України може здійснюватися шляхом проходження альтернативної невійськової служби без використання зброї [6, с. 6].

Автором було обґрунтовано необхідність трансформації нинішнього дискурсу балансування нібито протилежних публічних та приватних інтересів на користь узгодження цих інтересів на основі конституційних цінностей громадянської злагоди та багатоманіття світоглядів, віросповідань і способів життя у демократичному суспільстві, та аргументовано, що при реформуванні інституту альтернативної невійськової служби в Україні відповідно до міжнародних стандартів прав людини доцільно було б дозволити тим сумлінним відмовникам, які готові всерйоз захищати мир і безпеку України та світу мирним шляхом, долучитися до створення системи цивільно-орієнтованого захисту у розумінні Джина Шарпа, ненасильницького спротиву російській агресії та беззбройного захисту цивільних – зокрема, наводилися приклади відповідного досвіду релігійних громад: адвентисти евакуювали цивільних з окупованої Бучі у перші місяці російського вторгнення, квакери проводили мітинги проти російської окупації у Херсоні, Свідки Єгови долучалися до робіт з відбудови після руйнувань [11]. При цьому автор підкреслював, що сумлінна відмова може бути сформована і у нерелігійних пацифістів і гуманістів, адже один з перших планів захисту країни без зброї від агресії був опублікований у 1915 році атеїстом та сумлінним відмовником Бертраном Расселлом [12], і з того часу було розроблено наукові моделі невійськової системи світової безпеки [13], каталоги сотень успішних ненасильницьких дій [14], посібники з ненасильницьких дій [15] та соціологічні дослідження ефективності ненасильницьких кампаній у порівнянні з насильницькими [16]. Прикладом успішних ненасильницьких дій проти російських

окупантів є подвиг громади Корюківки, де беззбройні люди стали на шляху російських танків і змусили їх їхати заднім ходом [17].

Відповідно до п. 53 висновку Венеційської комісії № 1219/2024 від 18 березня 2025 року [2; 18], обов'язок «захисту Вітчизни» (стаття 65 Конституції України) «на практиці... не вимагає ані використання військової зброї кожним громадянином, ані включення усіх громадян до системи військового управління», «сумлінна відмова від військової служби та виконання обов'язків солідарності щодо співгромадян не є несумісними в принципі». У п.п. 46, 47 висновку комісія зазначає, що сумлінна відмова є гостро актуальною у воєнний час, а не в мирний час, і сама природа сумлінної відмови передбачає, що вона не може бути повністю виключена під час війни. Наводиться приклад, що з 1660 року Релігійне товариство Друзів (Квакерів) виступає проти всіх воєн, включаючи першу та другу світові війни. Під час останніх у Сполученому Королівстві, Франції, Німеччині квакери замість служби в армії надавали гуманітарну допомогу цивільним особам, які постраждали від війни, сформували Швидку допомогу Друзів (Friends Ambulance Unit) як цивільну службу під егідою Британського Червоного Хреста. Британські та американські квакерські агенції Friends Service Council та American Friends Service Committee у 1947 році були нагороджені Нобелівською премією миру за ці зусилля щодо полегшення страждань під час світових воєн та за розвиток миру і братерства між народами.

Поряд із консервативною парадигмою балансування та прогресивною парадигмою узгодження інтересів суспільства у захисті свободи совісті та національної безпеки, що є загалом поміркованими, науковці пропонують також більш радикальні парадигми. Серед них, слушною і актуальною в умовах нагальної потреби декомунізації правової системи і науково-правової доктрини видається концепція Галини Миронової: принцип верховенства права як засада нормотворчої та правозастосовної діяльності в Україні зумовлює те, що позитивне право має ґрунтуватися на природному (позадер-

жавному) праві, яке обмежує державну владу, і відтак при вирішенні питання захисту права на сумлінну відмову мають застосовуватися принципи пріоритету природних прав людини та цінності особистості перед інтересом держави, демократичний тип легітимації влади, панування справедливості над позитивним законом тощо [19, с. 67]; дослідниця переконливо пояснює, що за своєю правовою природою право на сумлінну відмову є абсолютним суб'єктивним правом, яке походить від конституційного права на свободу світогляду та віросповідання [19, с. 61]. Вячеслав Навроцький, натомість, не переймається питаннями балансу чи узгодження приватних та публічних інтересів, захисту природних прав особи від державного свавілля, відстоюючи радикально протилежну позицію: мовляв, апеляція до того, що «права однієї людини мають перевагу над інтересами держави», є «явно неприйнятною» [20, с. 87]. При цьому, якщо радикально-ціннісна аргументація Г. Миронової є вдалою знахідкою аксіологічного підґрунтя наукових досліджень щодо права на сумлінну відмову і по суті підкреслює та глибоко розкриває актуальні аспекти загальноприйнятого змісту принципу верховенства права, радикальна позиція В. Навроцького виглядає швидше не як добре обґрунтований науковий аргумент, а як риторичний прийом, який може викликати симпатії у прибічників етатистської (в т.ч. комуністичної) моралі, далекої від сучасної вітчизняної юридичної деонтології, але не справить враження на прибічників українського конституціоналізму та автора цієї статті у їх числі, зокрема, з огляду на нашу обізнаність із приписами статей 3 та 64 Основного Закону. Питання відповідності цим приписам вказаної позиції очікувано залишилося поза увагою В. Навроцького, а між тим зазначені приписи чітко вказують, що навіть в умовах воєнного часу неухильне дотримання, утвердження і забезпечення певних прав людини конституцієдавець визначив як головний обов'язок та інтерес держави.

Дослідники правових аспектів сумлінної відмови загалом визнають, що Конституція та міжнародні договори України

мають вищу юридичну силу за національне законодавство про альтернативну невійськову службу, військовий обов'язок та військову службу, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, а також з питань кримінальної, адміністративної та інших форм відповідальності за правопорушення у відповідних сферах правових відносин. Таке доктринальне бачення відповідає ст.ст. 8, 9, 18 Конституції України, ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України». Водночас, В. Навроцький наводить міркування, які, на його думку, дозволяють знехтувати рішеннями ЄСПЛ та інших міжнародних організацій, які обстоюють тезу про необхідність запровадити альтернативну службу навіть в умовах воєнного стану: це, нібито, однозначна позиція законодавця щодо неможливості альтернативної невійськової служби під час воєнного стану, обов'язковість врахування зарубіжного досвіду з огляду на суверенність України, обов'язковість для України рішень ЄСПЛ у справах, де стороною не є Україна, а також відсутність у міжнародних договорах України прямих вказівок на зобов'язання запровадити альтернативну службу в умовах війни та заборону притягати до кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації [20, с. 88]. Вказані міркування не витримують критичного аналізу. Неможливо казати про «одноточну позицію законодавця» в умовах суперечностей і прогалин у законодавстві та його невідповідностей Основному Закону, про які зазначено у огляді ДЕСС та інших дослідженнях з цієї теми. Суверенність України є конституційною цінністю, тісно пов'язаною з європейським вибором і утвердженням основних прав людини, а тому апелювати до суверенітету на виправдання порушень основних прав, включаючи свободу совісті, означало б стати на позиції, які дискредитували себе за часів комуністичного тоталітаризму та внаслідок діяльності його ідеологічних спадкоємців у кишеньковому конституційному суді путінського режиму. До того ж державний суверенітет починається з особистого суверенітету, повноправної самодостатності

вільних громадян (пригадаймо крилату фразу Президента Зеленського «кожен з нас – президент»), і, як слушно зауважує Г. Миронова, джерелом права на сумлінну відмову від військової служби є цінність «суверенітету приватної особи», що лежить у основі європейської цивілізації [19, с. 61]. Практика ЄСПЛ у справах, де стороною не є Україна, має враховуватися при застосуванні відповідних статей ЄКПЛ у судових рішеннях, в тому числі у кримінальному судочинстві, оскільки ця практика офіційно розкриває зміст відповідних приписів Конвенції, згоду на обов'язковість якої дала Україна, і здійснюється конвенційним органом, уповноваженим здійснювати юридичну інтерпретацію цих приписів. Те саме стосується і рішень інших договірних органів міжнародних договорів України з прав людини, які вказують на обов'язковість права на сумлінну відмову як невід'ємної складової права на свободу совісті, релігії чи переконань, але у питанні практики ЄСПЛ це найлегше пояснити: стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» чітко вказує, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права, не звужуючи коло застосовної практики до одних лише справ, стороною у яких є Україна; аналогічні приписи містяться у процесуальному законодавстві, включаючи статті 8, 9 КПК України. Т. Луцький та О. Авраменко також стверджують, що практика ЄСПЛ є незастосовною за нинішніх умов в Україні, оскільки «усі ці справи стосувалися мирних часів» [8, с. 412], однак при цьому самі ж згадують рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану» стосовно призову на військову службу під час карабаського збройного конфлікту, причому ЄСПЛ чітко вказав у параграфі 97 рішення, що посилання на необхідність захисту територіальної цілісності не виправдовує обмеження права на сумлінну відмову від військової служби, зокрема, недоступність альтернативної служби [4, с. 44].

Актуальна проблема притягнення до юридичної відповідальності за сумлінну відмову так чи інакше піднімається усіма

дослідниками даної тематики, хоча слід зазначити, що на тлі підвищеної уваги до кримінальної відповідальності, як найбільш суворої, питання адміністративної та інших форм юридичної відповідальності є менш дослідженими. У питаннях кримінальної відповідальності найбільшу увагу приділяють справам за ст. 336 КК України, тобто, стосовно обвинувачень і вироків сумлінним відмовникам за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації. У огляді ДЕСС, наприклад, аналізується тільки ця категорія справ, що робить цей огляд неповним і дещо застарілим, оскільки на час підготовки цієї статті тенденцією є силова мобілізація з систематичними порушеннями Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 560, коли особу відправляють у військову частину навіть без вручення бойової повістки, не надаючи можливість відмовитися від явки за нею та бути притягнутою до відповідальності за ст. 336 КК України, а у подальшому притягують до відповідальності вже як військовослужбовця за непокору наказу, наприклад, складати присягу зі зброєю за ст. 402 КК України, що передбачає значно суворішу кримінальну відповідальність. У найбільш кричущих випадках в порушення встановленого порядку призову віруючим у ТЦК під відеозапис наказували вибути у військову частину без вручення повістки та притягували до кримінальної відповідальності за сумлінну відмову як, нібито, військовослужбовців, за непокору старшому за званням, при тому, що вони не були відправлені до військової частини і тому не набули статус військовослужбовця згідно із п. 4 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», не кажучи вже про те, що у деяких справах, де автор був залучений стороною захисту в якості спеціаліста, відеофіксація підтверджувала, що особи, які віддавали такий наказ, не представлялися та не називали своє військове звання, що виключає виникнення відносин підлеглості за військовим званням у розумінні статей 29-32 Статуту

внутрішньої служби Збройних Сил України як об'єкту посягання за ст. 402 КК України (непокора) навіть між дійсними військовослужбовцями.

Дослідження В. Навроцького, Т. Луцького та О. Авраменка зосереджуються на питанні кримінальної відповідальності за відмову від військової служби внаслідок релігійних переконань, однак при цьому не аналізують, чи можливо або в яких випадках можливо казати про наявність складу злочину. При цьому В. Навроцький стверджує про правомірність фактів притягнення до кримінальної відповідальності за сумлінну відмову за статтями 336, 337, 402-403, 407-409, 429 Кримінального кодексу України, а Луцький та Авраменко обмежуються вивченням даного питання лише стосовно ст. 336 КК України. В останньому випадку дослідники, принаймні, надали кримінально-правову характеристику вказаного правопорушення і пояснили застосовність ст. 336 КК України тим, що «замінити військову службу альтернативною під час воєнного стану неможливо» [8, с. 413], причому підґрунтям цього твердження виступило, як зазначено вище, їх розуміння приписів Конституції України щодо необхідності такої заміни як декларативних, а не норм прямої дії – що, знов-таки, дуже нагадує специфічне розуміння природи Основного Закону за часів комуністичного режиму. На відміну від цих дослідників, В. Навроцький взагалі оминає питання аналізу наявності складу злочину та виходить з припущення, що сумлінним відмовником вчинено ухилення від призову на військову службу під час мобілізації чи інший із згаданих ним злочинів, та аналізує питання визначення міри відповідальності, ступеню вини, можливості звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання, зокрема, приходить до висновку, що наявність релігійних переконань у особи, яка вчинила діяння, передбачене ст. 336 КК України, може бути враховане як обставина, яка пом'якшує покарання [20, с. 89]. Спільним для всіх трьох дослідників є винесене в заголовки публікацій припущення про винуватість віруючих в ухиленні від мобілізації, що одразу викликає питання з точки зору

презумпції невинуватості за статтею 62 Конституції України, а також припущення про законність призову особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, яке, м'яко кажучи, не завжди є вірним на практиці, оскільки судами неодноразово встановлювалася незаконність призову під час мобілізації.

Детальне спростування пропонованої презумпції правомірності призову особи під час мобілізації може бути темою для окремих досліджень та наукових публікацій, але в рамках цього дослідження достатньо буде згадати лише те, що Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2025 році свідчить про незаконні затримання громадян, примусові доставляння до приміщень ТЦК та СП, примусові і незаконні утримання людей, недопуск адвокатів, мобілізацію громадян без законних на те підстав, в тому числі і з фіктивним «проходженням» ВЛК; у 2025 році було зареєстровано 6 127 звернень громадян про ймовірні порушення основоположних прав при проведенні мобілізаційних заходів; про порушення прав громадян йдеться у 1 669 зверненнях від осіб, які, попри їхні релігійні переконання, були направлені для проходження служби до військових частин, всупереч тому, що відповідно до статті 35 Конституції України вони, як підкреслює Уповноважений, мають підстави для заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою [21].

Хоча доводи В. Навроцького, Т. Луцького та О. Авраменка щодо правомірності покарання за віру не витримують критики, можна погодитися із їхніми доводами щодо необхідності, для припинення кримінального переслідування за сумлінну відмову, законодавчого врегулювання правового статусу сумлінних відмовників та запровадження альтернативної служби не лише в мирний час, а й в умовах воєнного стану. В умовах, коли більш ніж сотню людей було позбавлено свободи за віру офіційно і тисячі неофіційно, а виявлені у резонансному журналістському розслідуванні

«Бабеля» факти побиття і катування віруючих у «релігійному бліндажі» у штурмовому полку «Скеля», в т.ч. до смерті, за участі військовослужбовця з позивним «Сатана», свідчать про нагальну необхідність повноцінного захисту законом конституційного права на сумлінну відмову, що автор мав нагоду детально обґрунтувати на конференції «30 років Конституції України: конституційні цінності, національна стійкість та повоєнне майбутнє української державності» в Інституті держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України, коли виступав із доповіддю на тему «Конституційно-правовий захист права дотримуватися релігії чи переконань (сумлінної відмови), які об'єктивно унеможливають виконання військового обов'язку: стан, перспективи і значення для утвердження конституційних цінностей в умовах воєнного часу». Європейське бюро сумлінної відмови у заяві за липень 2026 року закликає Україну негайно припинити свавільні затримання, катування та жорстоке поводження з сумлінними відмовниками; звільнити ув'язнених сумлінних відмовників та в'язнів сумління; ухвалити законодавство, що гарантує дійсно цивільну невійськову альтернативну службу під час воєнного стану відповідно до міжнародних стандартів, та повністю виконати рекомендації Венеційської комісії, правозахисних механізмів ООН та органів Ради Європи; правозахисники висловлюють стурбованість тим, що Україна не виконала зобов'язання «Дорожньої карти з питань верховенства права» щодо ухвалення у другому кварталі 2026 року закону, який передбачає альтернативну невійськову службу у воєнний час, через «категоричну позицію» Міноборони та Генштабу щодо проходження «альтернативної» служби на небойових посадах у Збройних Силах України, яка глибоко суперечить релігійним переконанням значної кількості українських сумлінних відмовників [22]. Потрібно покласти край політиці «бюрократичного футболу», за влучним висловом Сергія Рабіновича у коментарі правозахисному порталі з питань свободи релігії Forum 18 [23], і детально описаного автором багаторічного ухилення уряду від виконання між-

народно-правових зобов'язань та даних міжнародним організаціям обіцянок реформувати альтернативну службу [24].

У аналізі В. Навроцького, Т. Луцького та О. Авраменка явно бракує критичного осмислення того, що суб'єктом кримінального правопорушення за ст. 336 КК України може бути лише військовозобов'язаний (особа, яка підлягає військовому обов'язку; див. напр. науково-практичний коментар за ред. І. Копотуна [25, с. 935]), а суб'єктами кримінальних правопорушень, передбачених статтями розділу XIX КК України, відповідно до ст. 401 КК України можуть бути лише військовослужбовці. Іншими словами, передумовою застосування до особи відповідних приписів закону про кримінальну відповідальність є застосовність до особи військового обов'язку. Водночас, військовий обов'язок за Конституцією та міжнародними договорами України, які мають вищу юридичну силу за інші закони, не може правомірно застосовуватися до сумлінних відмовників. Стаття 35 Конституції України визнає право мати сумлінну відмову і вимагає заміни сумлінним відмовником виконання будь-якого (це підкреслюється, зокрема, в огляді ДЕСС [6, с. 3]) військового обов'язку на альтернативну невійськову службу. Окрім цього, за статтею 24 Конституції України сумлінні відмовники не можуть зазнавати обмежень через наявність відповідних релігії чи переконань, а особи, які не мають сумлінної відмови, не повинні мати привілеїв через їх відсутність. Покарання за сумлінну відмову є якраз таким обмеженням віруючих у правах, яке не допускається під час війни, оскільки за статтею 64 Конституції України права, гарантовані статтею 24, не можуть обмежуватися за жодних обставин. До громадянина, релігія або переконання якого об'єктивно унеможливають виконання військового обов'язку (сумлінного відмовника), такий обов'язок не застосовується в силу одного із засадничих принципів верховенства права, який визнається і діє в Україні за статтею 8 Конституції України: закон не може вимагати неможливого (*impossibilium nulla obligatio est* – Дигести 50.17.185). Іншими словами, як

це сформульовано у науковому виданні «Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України», законодавець не повинен встановлювати нездійсненні цілі та покладати обов'язки, які неможливо виконати на практиці [26, с. 105–106].

В силу принципу *impossibilium nulla obligatio est* слід враховувати і відсутність об'єкту кримінального правопорушення, який би міг зазнати посягання внаслідок правомірних дій сумлінних відмовників, які заявляють про неможливість виконувати військовий обов'язок, оскільки очікування від них виконання такого обов'язку є нереалістичним: керуючись релігією чи переконаннями, вони скоріше підуть на мучеництво, неволю чи смерть, як святий Максиміліан Тебеський чи блаженний Франц Єгерштеттер, ніж стануть солдатами. Власне, в контексті наполягання деяких дослідників на перевірці серйозності релігійних переконань для визнання юридичного права на сумлінну відмову слід зазначити, що такі крайні заходи, як завдання страждань, ув'язнення чи страта, або погрози ними, можуть бути найбільш переконливими способами перевірити і довести існування та щирість відповідних переконань, але ця ідея також доводить до абсурду нав'язувану у дискурсі заперечення права на сумлінну відмову як такого компромісу, але від того не менш жорстоку ідею презумпції нещирості будь-яких заявлених переконань. «Резолюція щодо сумлінної відмови та альтернативної цивільної служби» Європейського Парламенту від 13.10.1989 р. № А3-15/89 («Резолюція Шмідбауера»; Офіційний журнал Європейських Спільнот С 291/124, стор. 10–12) зауважує, що «ніякий суд чи комітет не може перевіряти совість особи», і «наполегливо закликає, щоб для визнання сумлінним відмовником було достатньо мотивованої особистої заяви» [27]. Міжнародними стандартами, наведеними у доповіді УВКПЛ ООН А/НRC/41/23, рекомендовано державам приймати заяви про сумлінну відмову без додаткових перевірок, як це робиться у Швейцарії, Норвегії та Австрії [28, с. 4]. Автор виснував в одній з публікацій, що перевірка обґрунтованості

заяв (тверджень) про сумлінну відмову як юридична оцінка фактичних обставин, про які свідчить заява (твердження), у контексті конкретних правових відносин і відповідних правових актів, може проводитися лише у разі наявності обґрунтованих сумнівів у щирості сумлінної відмови для перевірки цих сумнівів, в тому числі спеціалістом у галузі права з метою ідентифікації особи як сумлінного відмовника, із визнанням першочергового доказового значення власної заяви про сумлінну відмову, із застосуванням методів наукового дослідження, включаючи опитування та інші, а також із дотриманням принципів презумпції добросовісності та поваги до приватності особи [29].

Наведені авторські підходи можна порівняти із теоретичними міркуваннями Богдани Ратушної про те, що при доведенні щирості релігійних переконань суди мають вимагати надання вагомих доказів наявності таких переконань і того, що вони є глибокими, свідомими та щирими. До таких доказів, на думку дослідниці, може належати довідка від релігійної організації, яка зареєстрована відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», про належність особи до такої організації та про віровчення, яке забороняє використання зброї [30, с. 113]. Автор вважає за необхідне зазначити, що вимоги державної реєстрації видаються надмірними і достатньо вимагати лише відповідності закону діяльності релігійної організації, оскільки відповідно до ч. 9 ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні громади можуть функціонувати без повідомлення державних органів та без державної реєстрації, що не заважає їм видавати довідки про участь відповідно до своїх внутрішніх настанов, які також не підлягають державній реєстрації за ч. 6 ст. 12 вказаного Закону. Б. Ратушна вважає, що суду мають бути надані інші письмові докази (наприклад, особисті щоденники та записники), а також речові та електронні докази, зокрема фото- та відеодокази активної участі особи в релігійних обрядах та інших заходах релігійної громади. Також, з її точки зору, важливим у контексті досліджуваної проблеми є встановлення

такої обставини, як відсутність в особи попереднього досвіду військової служби, однак цю обставину не варто вважати вирішальною при доведенні щирості релігійних переконань, адже особа могла увірувати та отримати щирі релігійні переконання як у молодому, так і у середньому чи у старшому віці, зокрема після проходження військової служби в попередній період свого життя. Окрім цього, вагомим доказом послідовності поведінки особи протягом тривалого часу, що свідчить про її глибокі релігійні переконання, на думку дослідниці, є наявність звернення із заявою до ТЦК та СП (військомату) про бажання пройти альтернативну службу з посиланням на релігійні переконання, поданої ще до отримання повістки або відразу після її отримання. Показання свідків (представників релігійної громади, інших осіб) також можуть засвідчити щирість віри особи, дотримання нею релігійних настанов у повсякденному житті. Також, на її думку, наявність щирих релігійних переконань може підтвердити висновок судово-психологічної або релігієзнавчої експертизи, причому скоріше перший висновок, оскільки порядок проведення релігієзнавчої експертизи законом не врегульований (з приводу цього автор може прокоментувати, що релігієзнавець може бути залучений і як спеціаліст, а не експерт, відповідно до п. 9 ч. 4 ст. 71 КПК України для ідентифікації особи як сумлінного відмовника; більше того, з даного питання може надаватися і висновок спеціаліста у галузі права). Встановлення зазначених обставин, вважає Б. Ратушна, допоможе підтвердити послідовність поведінки особи протягом тривалого часу та сформувати в суду переконання про її щирі віру [30, с. 114]. Коментуючи викладене, слід зазначити, що пропонує Б. Ратушною надзвичайно висока планка доказування видається нереалістичною. Автор намагався перевірити теоретичні припущення Б. Ратушної, додатково до питань стандартного опитувальника запитуючи весь список пропонуєваних дослідницею доказів у кількох Свідків Єгови, які за авторською методикою, що практикується в Інституті миру і права, в результаті опитування

з документальним підтвердженням відповідей були ідентифіковані як сумлінні відмовники і з цього питання до суду надавався висновок спеціаліста у галузі права відповідно до п. 9 ч. 4 ст. 71 КПК. Більшу частину таких доказів навіть очевидні сумлінні відмовники не можуть надати – у відповідних справах сторона захисту оперувала довідками релігійних організацій, показами свідків (священнослужителів) і заявами про альтернативну невійськову службу до місцевих адміністрацій та центрів комплектування; коли йдеться про особисті щоденники та записники, окрім питання невинуватого втручання у приватне життя, варто брати до уваги, що звичка вести щоденник в сучасному динамічному цифровому світі рідко практикується.

Б. Ратушна погоджується із пропозицією С. Рабіновича встановити «темпоральний рубіж» презюмування нещирості релігійних переконань, які виникли у особи після початку повномасштабної агресії для «виключення маніпулятивних тверджень про виникнення в особи щирої віри саме в період повномасштабного вторгнення». Слід зазначити, що такий підхід повністю суперечить абсолютній свободі особи набувати релігійні переконання у будь-який час, що передбачена Конституцією та міжнародними договорами України. Згідно із Резолюцією А/HRC/RES/51/6 Ради з прав людини ООН №51/6 від 6 жовтня 2022 року «Сумлінна відмова від військової служби», співавтором якої є Україна, Рада з прав людини закликає держави приступити до виконання рекомендацій доповідей УВКПЛ ООН А/HRC/41/23 та А/HRC/50/43, відповідно до яких, процедури подання заяв про сумлінну відмову повинні ґрунтуватися на розумних і відповідних ситуації критеріях та уникати встановлення будь-яких вимог, які можуть призвести до автоматичного відхилення заяви, в тому числі, відсутність часових обмежень для подання заяв; такі заяви можуть подаватися і до, і під час, і після проходження військової служби [4, с. 37; 28, с. 15]. Пропонований «темпоральний рубіж» є невинуватеною підставою для автоматичного відхилення заяви, яка ґрунтується на одному з хибних стереотипів

пропаганди заперечення права на сумлінну відмову і явно суперечить сутнісному змісту конституційного права на свободу світогляду та віросповідання.

Очікувано значний вплив на формування наукової доктрини справила судова практика; більшість науковців згадують та коментують постанову Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27 жовтня 2025 р. у справі № 573/838/24. На думку С. Рабіновича, певним здобутком є те, що ВС у обмеженому обсязі вдався до безпосереднього застосування ч. 4 ст. 35 Конституції, відзначивши, що «призов на військову службу під час мобілізації не скасовує права на сумлінну відмову від носіння та/або використання зброї», однак за відсутності законодавчого забезпечення військової служби без зброї будь-яких дієвих юридичних гарантій здійснення цього права військовослужбовцями немає. Поряд із цим, дослідник вказує на невідповідність низки позицій у цій постанові із конституційними засадами недоторканності внутрішнього аспекту свободи релігії, оскільки суд фактично вдався до ствердження правомірності державного примусу до зміни переконань людини під час війни. Оцінюючи позицію Верховного Суду про те, що захист Батьківщини від військового вторгнення виключає альтернативну невійськову службу, державний примус до зміни антивоєнних переконань є допустимим обмеження свободи релігії і «перебування держави у правовому режимі воєнного стану є вагомою причиною, щоб вести мову про необхідність виконання військового обов'язку усіма громадянами України», С. Рабінович вказує на пряму суперечність цієї позиції приписам ст. 35 Конституції України, за якою держава не може втручатися в юридично недоторканну сферу *forum internum* і давати офіційну оцінку змісту (правильності, доречності, адекватності тощо) релігійних переконань, які не дозволяють вірянам виконувати військовий обов'язок, а також не може втручатися у внутрішні справи (зміст віровчення) релігійних організацій [с. 51]. Додатково до цього варто зазначити, що вказана постанова Верховного Суду по суті стверджує, що

сумлінні відмовники мають зазнавати обмежень за ознаками релігії чи переконань всупереч статтям 24, 64 Конституції України, а також неприйнятно знецінює внесок цивільних громадян у захист Вітчизни, про який Президент України Володимир Зеленський правильно зазначив, що на одного військового припадає 6-8 платників податків: «Якщо ви в Україні, не на фронті, але працюєте і сплачуєте податки – ви так само бороните державу. Це дуже потрібно» [32]. Автор у публікації «Юридичні фікції, що перешкоджають реалізації міжнародно-правових і євроінтеграційних зобов'язань України із захисту права людини на сумлінну відмову від військової служби» описав юридичні фікції національного інтересу у виконанні військового обов'язку усіма громадянами України, можливості військової служби без зброї та еквівалентності релігії чи переконань злочинному умислу, сформовані у судовій практиці, а також обґрунтував шкідливість цих юридичних фікцій для національної безпеки України, основою якої має бути захищеність людських прав, та деструктивний характер вказаних юридичних фікцій з точки зору правової доктрини міжнародних органів захисту прав людини [33]. Г. Миронова зазначає, що сумлінна відмова від військової служби з релігійних переконань є абсолютним проявом внутрішньої свободи особистості та рушієм особистісної мотивації, її не можна заперечити, заборонити, відмінити. Виходячи із зазначеної специфікації правової природи цього права зрозуміло, чому на практиці обмежити відмову особи від військової служби з міркувань совісті не вдається жодними приписами закону, рішеннями судів, термінами кримінального покарання, адже неможливо юридичними нормами заборонити або обмежити саму совість. Коментуючи провадження за скаргами сумлінних відмовників у Конституційному Суді України (КСУ), науковиця стверджує, що КСУ мав би відіграти важливу роль щодо визначення відповідності чинного законодавства Конституції України і таким способом покласти край неправовим рішенням судів, проте такого рішення з боку КСУ поки не надано [19, с. 72]. Автор пого-

джується з цим, однак у науково-практичній правозахисній роботі виходить з того, що приписи ст. 24 Конституції України щодо недопустимості обмежень за ознаками релігії чи переконань, в тому числі під час війни, як передбачає ст. 64 Основного Закону, вкупі із захищенням від обмежень правом на повагу до людської гідності та заборону катувань (ст. 28) мають застосовуватися як норми прямої дії судами загальної юрисдикції, як і стаття 9 ЄКПЛ, щодо застосування якої в аспекті права на сумлінну відмову Верховному Суду доречно було б запитати консультативний висновок ЄСПЛ.

Окрема категорія досліджень, що заслуговують на увагу, присвячена зарубіжному досвіду забезпечення сумлінним відмовникам доступу до альтернативної невійськової служби та кращим практикам, які можуть бути впроваджені в Україні. Низка змістовних публікацій з цієї тематики належить Ярославу Котилку. Зокрема, аналізуючи шведський досвід побудови збалансованої системи загального обов'язку оборони (тотальної оборони), в якій альтернативна невійськова служба функціонує як рівноправна й важлива складова, із визнанням як релігійних, так і етичних переконань (моральних, філософських) як достатніх підстав для звільнення від несення військової служби, дослідник пропонує вважати такий досвід орієнтиром для України у процесі модернізації законодавства про альтернативну (невійськову) службу, розширенні підстав для її проходження та залученні громадськості до формування більш відкритої та ефективної моделі загальнонаціональної оборони [34, с. 41]. Я. Котилко звертає увагу на активну участь громадянського суспільства – зокрема, релігійних та пацифістських організацій – у формуванні публічного дискурсу щодо права на відмову від військової служби, що в подальшому вплинуло на законодавче визнання альтернативної служби як невід'ємного права. На думку автора даної статті, це слушне спостереження веде до надзвичайно цікавого дослідницького питання, яке практично не вивчалось українськими науковцями: вивчення досвіду релігійних та нерелігійних пацифістських

спільнот із дотримання та поширення сумлінної відмови, в тому числі в умовах репресій, та впливу на державну політику з метою демократизації суспільства, гарантування основних прав людини і, зокрема, визнання природного права на сумлінну відмову. Цьому питанню присвячені численні праці зарубіжних дослідників, і огляд відповідної літератури та безпосереднє вивчення досвіду таких спільнот – зокрема, історичних мирних церков, до яких відносяться квакери, меноніти, п'ятидесятники [35, с. 50], – в Україні і за кордоном могло б збагатити порівняльно-правові дослідження, які сьогодні зосереджені на ролі держави у правотворчості та не завжди приділяють достатню увагу внеску громадянського суспільства.

У висновках даного дослідження відзначимо наступне.

Сукупність наукових знань про сумлінну відмову як правове явище в українській юриспруденції перебуває на стадії початку формування наукової доктрини, ключові питання даної проблематики не вирішені або в них не досягнуто наукового консенсусу, деякі з існуючих підходів, в тому числі через вплив закріплених у практиці Верховного Суду юридичних фікцій, специфічно інтерпретують норми права у відомчих інтересах Міноборони та не повною мірою зважають на пріоритет національного інтересу у захисті основних прав людини, пов'язаний із європейським цивілізаційним вибором України і зобов'язаннями Держави за міжнародними договорами з прав людини, в тому числі щодо виконання відповідних зобов'язань з урахуванням юридичних позицій договірних органів. Залишається недостатньо вивченим питання конституційно-правового зв'язку прав на сумлінну відмову, заборону катувань та недискримінацію. Цінним внеском у розвиток науково-юридичної доктрини був випуск журналу «Право України» № 2 за 2026 рік, присвячений актуальній темі співвідношення конституційного обов'язку захисту Вітчизни із конституційним правом на свободу світогляду і віросповідання в умовах воєнного стану, а також організований Офісом Ради Європи в Україні круглий стіл щодо права

на альтернативну службу, який відбувся у листопаді 2025 року, звіт Сергія Рабіновича про нього було вміщено у згаданому випуску «Права України» [36].

Дослідники загалом визнають, що сумлінна відмова є конституційним правом, яке у його внутрішньому аспекті є абсолютним і не має зазнавати посягань з боку держави, та вказують на необхідність вирішення у законодавчому процесі та у конституційному судочинстві проблем та прогалин законодавчого регулювання порядку здійснення права на сумлінну відмову. Водночас, цілісної концепції системи конкретних підходів до реалізації права на сумлінну відмову у воєнний час ані дослідниками, ані державними органами не запропоновано. За даними Мінекономіки, у міжвідомчій взаємодії розглядаються три різних концепції реалізації права на альтернативну службу, і оскільки Міноборони та Генштаб категорично наполягають на небойовій службі в армії, яка неприйнятна для багатьох віруючих, рішення на користь жодної концепції не прийнято та зобов'язання України прийняти закон про альтернативну невійськову службу у воєнний час до другого кварталу 2026 року не були виконані.

Перепонами для розвитку наукової думки залишається вплив протиправної судової практики та квазіюридичних доктрин, які обслуговували репресії тоталітарного комуністичного режиму проти віруючих (досі відображені у чинному законодавстві через прогалини декомунізації положення декрету раднаркому 1918 року, яким узаконювався антидемократичний і антиправовий імператив державного диктату над релігійними переконаннями; позиція Верховного Суду УРСР про кримінальну караність «відмови від військової служби під приводом релігійних переконань») та неготовність до об'єктивного наукового аналізу чутливих питань, в яких стратегічні комунікації сектору безпеки і оборони просувають далекі від конституціоналізму та верховенства права наративи – підпорядкування суспільства і держави армійському командуванню («воювати мають всі») замість демократичного цивільного урядування, знецінення внеску цивіль-

них громадян у захист Вітчизни, дискримінацію сумлінних відмовників через їх переконання у необхідності захищати мир поза армією, пряме заперечення права на сумлінну відмову, опосередковане правозаперечення у формах категоричного ствердження нещирості та несерйозності релігії чи переконань, якими зумовлена сумлінна відмова (наприклад, заперечення щирості сумлінної відмови, сформованої після початку загальної мобілізації, твердження, що люди «вигадують» собі релігію, тощо), або оспорування об'єктивної неможливості виконання військового обов'язку особами з такими переконаннями (мовляв, люди міняють переконання і служать, а хто не хоче, тих треба змушувати). Заперечення права на сумлінну відмову нерідко підкріплюється міркуваннями про, нібито, декларативний та необов'язковий характер приписів Конституції та міжнародних договорів України, а також протиставленням власного їх прочитання юридичним позиціям договірних органів.

Проблемними питаннями, до яких прикута увага дослідників у процесі формування наукової доктрини, є балансування або узгодження приватних та публічних інтересів, необхідні кроки для припинення переслідувань сумлінних відмовників, перевірка обґрунтованості заяв про сумлінну відмову, функції та організація альтернативної невійськової служби під час війни.

Серед прогалин та напрямків, які потребують подальшого дослідження, є дослідження форм примусу осіб не дотримуватися сумлінної відмови шляхом посягань на людську гідність (образи, погрози, жорстоке поводження, кату-

вання, тощо), всеохопний моніторинг і категоризація порушень права на сумлінну відмову та розробка правозахисних механізмів, питання відповідності законодавства про військовий облік конституційним та міжнародно-правовим гарантіям права на сумлінну відмову, дослідження репресій проти сумлінних відмовників за статтями розділу XIX КК України та за КУАП, порівняльно-правове дослідження внеску релігійних громад у нормативно-правове закріплення права на сумлінну відмову.

Під час формування наукової доктрини окреслилися такі напрямки розвитку, як конституційно-правове обґрунтування необхідності альтернативної невійськової служби у воєнний час, розвиток концепції невійськового захисту Вітчизни, розмежування кримінально караних діянь проти встановленого порядку виконання військового обов'язку і несення військової служби із правомірними діями щодо дотримання та сповідування сумлінної відмови. Необхідні подальші дослідження для розробки стратегії невійськового захисту України під цивільним керівництвом, яке має включати сумлінних відмовників, та створення альтернативної цивільної служби в Україні під час війни відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини і кращих практик національного самозахисту із застосуванням ненасильницьких дій. Однак затримка із правовим регулюванням не має бути перешкодою для негайно необхідного припинення переслідувань сумлінних відмовників для дотримання позитивних зобов'язань Держави за Конституцією і міжнародними договорами України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шеляженко Ю.В. Порушення права людини на сумлінну відмову (conscientious objection) від військової служби в Україні та необхідність юридичного гарантування цього права // Права людини – пріоритет сучасної держави : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10 грудня 2021 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 230–235. URL: <https://www.academia.edu/69619504/>
2. Шеляженко Ю. Переклад українською мовою Висновку № 1219/2024 Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії) від 18 березня 2025 року «Україна – Юридичний висновок amicus curiae щодо альтернативної невійськової служби» CDL-AD(2025)006. URL: <https://friends.org.ua/1173>

3. Рабінович Сергій. Науково-правовий висновок amicus curiae щодо відповідності Конституції України статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». URL: <https://www.academia.edu/166684324/>
4. Шеляженко Ю. Юридичний висновок (amicus curiae) до Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Віталія Алексеєнка та Сергія Іванущенка. URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.14297.28003>
5. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ, 2016.
6. ДЕСС. Огляд чинного застосування норм щодо права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою. URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2026/05/Ohliad-shchodo-alternatyvnoi-sluzhby.docx.pdf>
7. Рабінович Сергій. Заміна виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як позитивне зобов'язання держави в умовах воєнного стану: pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 2. С. 45–76. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4>
8. Луцький Т. М., Авраменко О. В. Віросповідання, як можливий спосіб ухилення від мобілізації в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. 1(2). С. 410–415. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.65>
9. Савчин М. Сутнісний зміст свободи світогляду і віросповідання у світлі конституційної демократії. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 12–40. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2026-02-012>
10. Рабінович С. Проблеми гарантування права на свободу світогляду і віросповідання в умовах відсічі збройної агресії РФ проти України. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 8–11. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2026_2-s4710.pdf
11. Шеляженко Юрій. Право на сумлінну відмову і безпекові міркування // Національна безпека України: виклики та реалії сьогодення : тези доп. учасників круглого столу (м. Вінниця, 31 жовт. 2025 р.) : у 2 ч. / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України. Вінниця : ХНУВС, 2025. Ч. II. С. 94. URL: <https://www.researchgate.net/publication/397817842>
12. Bertrand Russell. War and Non-Resistance. The Atlantic. August 1915. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1915/08/war-and-non-resistance/645645/>
13. Gittins P. (ed.). A Global Security System: An Alternative to War. Fifth Edition. 2020. URL: <https://worldbeyondwar.org/alternative/>
14. Swarthmore College. Global Nonviolent Action Database. URL: <https://nvdatabase.swarthmore.edu/>
15. Підручник з ненасильницького спротиву. URL: <https://texty.org.ua/archive-books/40504/pidruchnyk-z-nenasyllynskoho-sprotyvu-40504>
16. Ченовет Е. Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка громадянського конфлікту / Еріка Ченовет, Марія Дж. Стефан; пер. з англ. Сергія Гіріка. К.: Кліо, 2014. 303 с.
17. На Чернігівщині жителі без зброї зупинили російські танки, вийшовши на вулиці. NV, 27 лютого 2022 року. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/zhiteli-koryukivki-na-chernigivshchini-zupinili-peresuvannya-rosiyskih-tankiv-video-novini-ukrajini-50220516.html>
18. Venice Commission. Ukraine - Amicus curiae brief on alternative (non-military) service. March 2025. URL: <https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/opinion-1219>
19. Миронова Г. Право на сумлінну відмову від військової служби з релігійних переконань у правовій доктрині України. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 61–75. DOI:10.33498/louu-2026-02-061
20. Навроцький В. Чи є релігійні переконання прощенням від кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 76–92. <https://doi.org/10.33498/louu-2026-02-076>
21. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2025 році.

URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/2-22042026-0951-shchorichna-dopovid-upovnovazhenogo-2025.pdf>

22. Катування, неволя та відсутність альтернативної служби: EBCO закликає Україну забезпечити право на сумлінну відмову. URL: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/attachments/20260704_UKR_EBCO%20calls%20to%20stop%20torture%20and%20imprisonment%20of%20conscientious%20objectors%20in%20Ukraine.pdf

23. Corley, Felix. UKRAINE: Will delayed promised Law introduce alternative civilian service in wartime? Forum 18, 03.07.2026. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=3056

24. Шеляженко Юрій. Законодавчі гарантії права людини на сумлінну відмову від військової служби: вдосконалити, не можна ухилятися? // Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства : зб. тез наук. доп. і повідомл. XXII Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів (м. Харків, 7 листоп. 2025 р.) / Юрид. клініка Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого ; Координац. центр з надання правничої допомоги ; Рада адвокатів Харків. обл. ; Громад. орг. «Центр розвитку правничої клінічної освіти» ; Інформ. партнер – LigaZakon. – Харків : Право, 2025. – С. 740. URL: <https://www.researchgate.net/publication/399719490>

25. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. Копотуна І. М. Київ: Вид. «Центр учбової літератури», 2024. 1370 с.

26. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Передмова: Головатий С. ; упорядники та автори коментарів: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвеева, О. Цельєв ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/mirylo_verhovenstva_prava_pravovladdya_nacionalnogo_rivnya._praktyka_ukrayiny_2021.pdf

27. Європейський Парламент. «Резолюція Шмідбауера» щодо сумлінної відмови та альтернативної цивільної служби від 13.10.1989 р. № A3-15/89. Офіційний журнал Європейських Спільнот С 291/124, стор. 10–12. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOC_1989_291_R_0113_01

28. Approaches and challenges with regard to application procedures for obtaining the status of conscientious objector to military service in accordance with human rights standards. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights A/HRC/41/23. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/41/23>

29. Шеляженко Юрій. Презумпція добросовісності та повага до приватності при перевірці обґрунтованості заяв про сумлінну відмову від військової служби // Приватно-правові та публічно-правові відносини: модернізація розвитку в умовах воєнного стану: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кропивницький, 07 жовтня 2025 року). Кропивницький, 2025. С. 42. URL: <https://www.researchgate.net/publication/399715701>

30. Ратушна Б. Особливості судового доказування щирої віри у справах про сумлінну відмову від носіння або використання зброї в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 109–118. <https://doi.org/10.33498/loiuv-2026-02-109>

31. Рабінович С. Конституційний обов'язок захисту Вітчизни і сумлінна відмова від військової служби: забезпечити обороноздатність держави та релігійну недискримінацію її громадян. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 41–60. <https://doi.org/10.33498/loiuv-2026-02-041>

32. «На одного військового припадає 6-8 платників податків», – Зеленський, URL: <https://bukvy.org/89951/>

33. Шеляженко Юрій. Юридичні фікції, що перешкоджають реалізації міжнародно-правових і євроінтеграційних зобов'язань України із захисту права людини на сумлінну відмову від військової служби // Юридична осінь 2025 року: зб. тез доповідей та наук.

повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (Харків, 14 листоп. 2025 р.) / за заг. ред. Д.В. Лученка. – Х.: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2025. С. 22. URL: <https://www.researchgate.net/publication/399720158>

34. Котилко Я. Реалізація права на альтернативну (невійськову) службу в Швеції: еволюція законодавства та сучасні виклики. *Social Development and Security*. 2025. 15 (3): 30–43. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2025.15.3.4>

35. Котилко Я. Альтернативна служба в США: правова інституціоналізація відмови від військової служби за переконаннями. *Social Development and Security*. 2026. 16 (1): 49–69. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2026.16.1.4>

36. Рабінович С. Міжнародний круглий стіл “Свобода сповідувати свою релігію або переконання в умовах війни: право на альтернативну службу”. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 204–208. https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2026_2/pravo_2026_2-s4727

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)